
"Jsme všichni Češi, ale nemusí o tom nikdo vědět"

Helena Krejčová

"A dalším zločinem jest, že byl vzat na pomoc mrzký tisk, že se ochráncem bezpráví stala všecka pařížská lůza, která teď drže triumfuje nad porážkou práva a prosté poctivosti. Zločinem jest, že ti, kteří chtějí mít Francii šlechtnou, stojící v čele volných a spravedlivých národů, jsou obviňováni z buřičství, zatímco nactiutřači sami snovají nestoudný komplot, chtějíce vnutiti omyl celému světu. Zločinem jest másti veřejné mínění a užívati k neplodné práci tohoto mínění, které bylo mravně zkaženo až k šílení. Zločinem jest otravovati prosté a jitiřiti vášeň reakce a nesnášenlivosti a ukryvati se za odporný antisemitismus, na nějž velká Francie, liberální vůči lidským právům, zahyne, nevyběhne-li se z něho. Zločinem jest využívatí vlastenectví k dílům nenávisti a zločinem jest konečně dělati ze šavle moderního Boha, když všecka lidská věda pracuje na budoucím díle pravdy a spravedlnosti. Jak žalostné jest viděti tuto pravdu a spravedlnost takto políčkované, zneuznány a kaleny!"¹⁾

Takto žaloval v roce 1898 Zola Francii, aby ji očistil v zájmu jí samé i v očích civilizovaného světa. Nezůstalo však jen u jeho pověstného "Žaluji!"; nasadil do tohoto boje celou svou lidskou, občanskou a uměleckou čest ve dvou procesech a nakonec byl odsouzen k ročnímu žaláři a peněžité pokutě. Přesto se mu dostalo alespoň částečného zadosťučinění, neboť díky jeho osobní statečnosti byl setník Dreyfus amnestován, ovšem jeho plné rehabilitace se už Zola nedožil.²⁾

Antisemitské hnutí se v devadesátých letech minulého století rozšířilo v mnoha evropských zemích a nevyhnuly se mu ani Čechy. Zde v této době žilo přibližně 95 tisíc Židů. Překvapivé není toto číslo, ale fakt, že v roce 1900, kdy se poprvé při sčítání lidu Židé přihlašují k nějaké národnosti či obcovací řeči, se jich přes 55% hlásí k národnosti české, 44% k národnosti německé a jenom 177 Židů se hlásí k národnosti jiné.³⁾ Zaráží to tím více, že se tak děje v době, kdy jsou Židé ponižováni a vydělováni jako živel českému národu cizí. Ale na druhé straně to svědčí o úspěšnosti asimilačního českožidovského hnutí, o úspěších,

kterých dosáhlo za čtvrtstoletí svého trvání a o hloubce upřímnosti rozhodnutí jeho zastánců být sice konfesí židy, ale národnostně Čechy.

Již ve složitých podmínkách českoněmeckých vztahů 60. a 70.let se někteří Židé začínali individuálně, vzdor nepochopení jak uvnitř židovské, tak i české společnosti, hlásit k české národnosti. Zpočátku to byli sice jednotlivci, ale postupně nazrávaly na obou stranách podmínky k vytvoření první českožidovské organizace v roce 1876.⁴⁾ Tím byly položeny základy k poměrně rozsáhlému českožidovskému hnutí, které získávalo, i díky podpoře mnohých významných jedinců z českého prostředí, stále širší základnu. Často se zapomíná, že úspěchy, kterých dosáhlo, nebyly jenom jeho úspěchy: měly zároveň obrovský význam pro český národ. Vedle postupného rušení německožidovských konfesijních škol a nahrazování němčiny češtinou i v bohoslužbě, došlo k počeštění Josefova, které přineslo českému národu zisk mandátů do obecního a zemského zastoupení, ale především nebývá doceněn českožidovský podíl na vítězství Čechů ve třech z pěti obchodních a živnostenských komor,⁵⁾ a tak českožidovský kapitál se, kromě zisku zemských a říšských mandátů, významně zasloužil o rozvoj českého průmyslu a obchodu. Všechny tyto skutečnosti vedly k tomu, že česká společnost byla přibližně do poloviny 90.let poměrně filosemitská. I když do jisté míry ve smyslu anekdotického přísloví, že filosemita je antisemita, který má rád Židy.

První známky antisemitismu začaly v Čechách probleskovat již v roce 1893, kdy byli v několika případech Židé označeni za pachatele rituální vraždy nebo pokusu o ni. Tehdy byli ještě šířitelé pomluv potrestáni žalářem nebo pokutou. Roku 1894 došlo ve Francii k odsouzení Dreyfuse a frankofilní mladočeši v čele s Národními listy dali jasně najevo, na čí straně jsou jejich sympatie. Rok nato došlo k prvnímu vážnému rozkolu při volbě známého antisemity Václava Březnovského do zemského sněmu na Novém Městě v Praze. Židé se proti jeho volbě vzepřeli, ale nakonec, jak to bývalo zvykem, ho v zájmu národní svornosti volili. Ale zatímco se Židé zdráhali hlasovat pro Březnovského, byl bez problémů do sněmu zvolen zakladatel Radikálních listů - Karel Baxa. Na jaře roku 1897 při volbách do říšské rady, kdy se poprvé volilo v páté kurii a bylo jasné, že do parlamentu poprvé vstoupí jako nový politický faktor "zežidovštělá" sociální demokracie, prohlásil Eduard Grégr sebevědomě: "Celá Praha je dnes antisemitská!" Jak hluboce se mýlil, netušil ani on.

Tak se po kapkách kumulovala zášť, jež přerostla v otevřený antisemitismus ulice po pádu Badeniho ministerstva na konci roku 1897. Tehdy českoněmecké nacionální boje v Praze přerostly po dvou dnech v protizidovské vystoupení, které dosáhlo takové intenzity, že nad Prahou a okolím musel být vyhlášen výjimečný stav. Národními, Radikálními a jinými listy manipulované davy plenily, loupily a drancovaly židovské podni-

niky, obchody a domácnosti - budiž zdůrazněno, že zcela bez ohledu na to, ke které národnosti se ten který Žid hlásí. A z Prahy se toto "vlastenecké" hnutí přeneslo i dále na venkov a brzy se rozšířilo po celých Čechách. A jako by toho nebylo dost, s přelomem století přišla Hilsneriáda, v níž dr. Baxa prostřednictvím Hilsnera pozvedl žalobu proti všem Židům. Došlo k novému drancování, loupení a ponižování, k tomu, co lze označit za mrzačení duší. Ve své největší intenzitě trvala tato štvánice necelé dva roky, ale její dozvuky se objevovaly hluboko do prvního desetiletí nového století. A zatímco jedna část obyvatelstva žila v děsu z toho, co bude zítra, jeho druhá část dávala své rozhořčení najevo seriózními prostředky, jako členové Politického klubu v Jičíně, kteří odhlasovali rezoluci, že kdo nevěří v rituální vraždu, není českým vlastencem, ale také rozbíjela okna, skandovala hesla, skládala popěvky, bavila se. Např. ve Velimi, v hostinci Katolické besedy se při taneční zábavě dva "ctihodní" občané přestrojili za Anežku a Hilsnera a předváděli, jak došlo k napadení. (Podobná situace svědčí ve prospěch domněnky, že zdrojem některých forem komiky je uvolnění civilizační potlačené agresivity - u jejichž kořenů je koneckonců iracionální strach: z čehosi jiného, neznámého, odlišného)

Dopustila bych se ovšem historické nepřesnosti, kdybych toto afektivní vzepětí omezila pouze na protižidovské. Bylo namířeno zároveň i proti realistům v čele s T.G.Masarykem, který podobně jako Zola, ze stejných pohnutek "žaloval" - tentokrát český národ:

"Celý proces polenský a jeho antisemitské využitkování je atentátem proti zdravému rozumu a lidskosti. ... Trapně a tísnivě působí vzhled, který mi kritika procesu poskytla do našich česko-rakouských poměrů, do mravnosti a vzdělání obyvatelstva, právníků, soudců, lékařů a zvláště žurnalistiky. To poslední cítím, jsa žurnalista a spisovatel, těžce. Všeobecná pozornost jest nyní obrácena k politické mizerii mé užší a širší vlasti; kritika polenského procesu poučuje mne o tom, že stav politický je ve vnitřní vzájemné shodě s širšími poměry sociálními. Jakou je ta naše politika, takové jsou naše všechny poměry."⁶⁾

Masarykovo "žaluji" nebylo tak expresivní jako Zolovo, což snad bylo dáno především rozdílnou profesí a osobním naturelem, ale mělo stejné východisko, stejný morální účel a stejný dopad. Vidíme, že Zola a Masaryk chápou problém antisemitismu jako příznačnou chorobu své národní společnosti. Vnímají "řešení židovské otázky" jako jeden z předpokladů řešení problémů své společnosti. (Zase ne tak vzdálená budoucnost ukáže celou míru jejich prozíravosti.) Po zabavení Masarykovy brožury interponovalo v jeho prospěch v poslanecké sněmovně osmnáct ze 425 poslanců. Jeden socialista, dva němečtí liberálové, jeden Rusín a všech čtrnáct sociálních demokratů. Dva z nich byli Češi, jediní z celého českého

zastoupení, kteří se za Masaryka postavili.⁷⁾ I to lze považovat za symptom doby a vypovídá to mnohé o tehdejší české společnosti.

Ernest Renan napsal, že lidem semitského původu chybí dvě věci: zvědavost a schopnost se smát. A Thomas Carlyle tvrdil, že v židovských dějinách není stopy po humoru. Jsou-li nějaké dějiny humorné či nikoliv, to záleží i na úhlu pohledu, kterým se na ně díváme. Židovské dějiny jsou plné tragických rysů, ať se již odehrály v původní vlasti nebo v diaspoře, v mnoha vlastech, když byli Židé roztroušeni po světě. Některé z těchto rysů by si ostatně Carlyle či Renan bezpochyby ani nedokázali představit. Ale tragičnost dějin nevyklučuje schopnost podívat se na ně s humorem, byť svérázným; člověk je v pokušení soudit, že v tomto konkrétním případě takovou schopnost dokonce vyvolává. Právě humor a smích byl jednou z mála zbraní, kterými se pronásledovaní a ponižovaní mohli bránit. V něm mohli také svérázným způsobem reflektovat některá vážná či tabuizovaná témata. Proto se v něm sbíhají a doplňují zbožnost s bezbožností, víra s nevírou, naděje s beznadějí, obdiv s posměškem. Židovský humor je možná především způsob, jímž je specificky prožívána nenesitelnost skutečnosti. Podmínkou takového uchopení skutečnosti je odstup, v tomto případě víceméně vynucené postavení mimo řád, pořádek, jehož platnost je nicméně za humorným pohledem cítěna. Humor, vtip, má tu důležitou, často životadárnou přednost, že i když se na okamžik ruší všeplatnost řádu, zvyku, konvence, jeho autor nebývá za toto zrušení nucen přejímat do důsledků odpovědnost. Takový postup je do jisté míry nepostižitelným, úlevným vylehčováním tíže dějů, které si do jisté míry osvojujeme tak, že je tvůrčím způsobem pojednáváme. O tom, co vlastně židovský humor je, bylo již u nás⁸⁾ napsáno mnohé, ale většinou tyto studie a úvahy končí bezmocným "šlofar je šlofar a židovský humor je židovský humor" či "židovský humor je světová značka, tak jako smyrenské fíky, ementálský sýr, znojenské okurky nebo ruské galoše". Přesto ze všech těchto úvah vyplývá, že židovský humor charakterizuje zoufalství a touha, neuvěřitelná tvrdošijnost a obrovská vůle žít. Je to humor, který je na jedné straně věcný a logický a na druhé straně plný vášně. Domnívám se, že na otázku, co je židovský humor, nelze hledat odpověď, dokud si vážně nepoložíme otázku, co jsou Židé.

Jako historika mne zajímalo, zda, případně čemu a jak, se čeští židé smáli situaci v letech 1897-1900. Čechožidů se tato zmíněná situace dotýkala výrazněji, neboť se proti nim postavil národ, jehož se povolna a z vlastního rozhodnutí cítili být součástí. V tomto případě mi jako historický pramen posloužila beletrie.

Kemišne pogromu umělecky zobrazili tři českožidovští autoři. Každý jinak a každý jiný.

Prvním s nich je Vojtěch Bakous, který danou problematiku zpracoval

v osmi povídkách. Je nutno poznamenat, že Rakous, první skutečný česko-židovský spisovatel, je dnes znám poměrně málo, neboť většina jeho tvorby je uchována pouze v dobové publicistice. Jen tři z níže uvedených povídek byly publikovány knižně.

První z nich, Když se okna tloukla,⁹⁾ zařazená do cyklu Modche a Rezi, svým způsobem evokuje židovskou anekdotu: "V době rabování vidí zděšený pan Kohn pana Geduldigera, jak nakládá vše, co mu přijde pod ruku, na vozík. Proboha, pane Geduldiger, oni také plundrují? Pst, zašeptá úzkostlivě pan Geduldiger, to je přece můj vlastní krám!" Rakous obměňuje motiv v tom smyslu, že Modche se synovcem vytlučou u synovce okna, aby odradili Rezi se k němu přistěhovat. Využívají přitom všeobecně známého faktu, že leckde se okna vytloukala. V této humoresce, v níž Rakous reaguje na situaci po pádu Badeniho, je znát, že autor ještě zcela nevěří, že by se mohla okna rozbít i tam, kde se Židé stali organickou součástí občanské pospolitosti.

Tato idealizace ho zcela opouští v satiru Rozbitá okna,¹⁰⁾ rozdělené do dvou částí. V první je rozbitím oken zaskočen léta usedlý "chudý, prostý spravedlivý Žid - věřte tomu nebo nevěřte", v druhé továrník, který je přesvědčen, že své židovství bohatě vykoupil mecenášstvím ve prospěch českých vlasteneckých spolků. Ještě v okamžiku, kdy k jeho továrně táhne rozvášněný dav, je přesvědčen, že mu jde holdovat a že ho oslava bude stát několik sudů piva. V epilogu paroduje Rakous novinové zprávy: "Jinak však pořádek porušen nebyl a manifestace díky rozvaze našeho lidu dopadla důstojně."

Jako parodie novinových zpráv je koncipována povídka Původní dopisy Národní diplomatiky orgánu pro šíření osvěty,¹¹⁾ směsice satiry, absurdního a černého humoru. Zpráva o údajném zmizení dívky (o níž se z následujícího telegramu dovídáme, že vlastně na rozdíl od všech ostatních neopustila své místo), vyvolá u křesťanského obyvatelstva žádoucí afekt a dopisovatel se pozastavuje nad tím, že židé žádají hejtmanství o ochranu, neboť "židovský strach má, jak známo, velké oči". V další zprávě je popisován pohřeb židovky, doprovázený posměšnými popěvkami, skandováním a kameny, neboť je pohřbívána v neděli, což je "zúmyslná výtržnost". Zpráva je zakončena větou: "Panuje zde nezvyklá sváteční nálada." V dalším dopise se dovídáme o tom, jak mlíkojedští židé vytloukají okna křesťanům. Poslední je o tom, že náhodný chodec zaslechl, jak dva židé přejí "zežidovštělým" Burům. Tento fakt se rychle roznese a pobouření spoluobčané za pokřiku "Smrt Burům!, Sláva Angličanům!" vytlučou židům okna.

V groteskní satiru Ó, jaká slast být židem¹²⁾ se Rakous raduje, že jen ráno otevře noviny, dočte se o sobě spoustu zajímavých věcí, včetně statistik, kolik spotřebuje křesťanské krve; když vyjde ven,

všichni jako by ho důvěrně znali, volají na něj, pravda jménem Hilsner; uvažuje, co s dospívajícím synem, nejlepší by bylo dát ho na řemeslo, sklenářství, to vynáší, atd. Povídka až dotud vedená v satirickém tónu je zakončena vášnivou obžalobou antisemitismu.

Tři satiry jsou z cyklu 'Soused Isidor Goldstein vypravuje'. Jedna popisuje úděs u Goldsteinů, když jim zmizí křesťanská služka,¹³⁾ druhá pojednává o zvyku Židů rozdávat macesy sousedům. Dát? - to je těžké, nedat? - ještě horší, tak zatím, co Žid o Pessahu strádá chmurnými pochybnostmi, pro dr. Baxu je předvelikonoční doba to samé, co pro sedláka těšení na žně.¹⁴⁾ Úvaze o dvojedinosti Baxy a Hilsnera je věnována třetí povídka.¹⁵⁾ Rozvíjí premisu, že jeden bez druhého by nic neznamenal. Motiv, že Baxa udělal Hilsnera a Hilsner Baxu, je rozvíjen až k požadavku, aby oba byli jmenováni čestnými členy sklenářského cechu.

Poslední povídka Děti¹⁶⁾ je plná černého humoru. Jde vlastně o tři minipovídky. Židovský kluk, který je ostatními dětmi bojkotován, přiběhne domů a raduje se, že byl pozván ke hře: "Všichni si, maminko, se mnou hráli, všichni ... hráli jsme si na pana Hilsnera, a já ho dělал, toho pana Hilsnera, a už mě pověsili, maminko, kolikrát už mě pověsili. Ani pohledem nezkazila matka dítěti radost." V další si povídají holčičky cestou ze školy. Jedna z nich vzpomíná na to, jak ji jednou zatáhl Žid do sklepa, tam ji podřezal a "vycucal" z ní celý sud od kořalky krve. Zakázal jí, aby o tom mluvila. Než dojdou holčičky domů, ukáže se, že byla židem podřezaná každá z nich.

Je znát, že Rakous popisuje události bezprostředně v době, kdy se odehrávají. Je jejich zainteresovaným účastníkem, a to u něj zvyšuje autentičnost prožitku. Humor se u něj stává skutečnou zbraní. A že reaguje na události, které se opravdu staly, dokládá např. jeho zachycení pohřbu staré židovky. Za podobných (ještě horších) podmínek pohřbíval svou matku ideolog českožidovského hnutí Viktor Vohryzek, v letech klidnějších proslavený lékař filantrop. Přitom Rakousův humor, jindy laskavý, který ve sledovaných letech dostává ostřejší zabarvení, nebyl tendenční. Smál se Čechům i Židům - celé společnosti, uprostřed níž žil.

Ve srovnání s tím je zajímavé, jak se k období Hilsneriády vyslovuje Max Lederer v roce 1906. Mírný časový odstup, změněná situace v době, kdy antisemitismus již doznívá, určují jeho přístup ke zpracování tématu. Ledererův příběh Macesová vojna¹⁷⁾ rozvíjí jeden motiv z Rakousovy tvorby, ale jeho povídka je spíše humoreskou s prvky ironie. V Heřmanicích, tak jako jinde, byl dodržován zvyk obcházet o velikonočních s macesy. Za Hilsneriády se stalo věcí cti na jedné straně macesy nedat, na druhé straně vydržet to bez nich. Lederer humorně graduje chuť křesťanů na macesy, od popisu, jak děti doma pláčí, že se jejich židovští spolužáci ve škole macesy cpou, přes rozhodnutí, upéct si zaručeně

pravé macesy křesťanské, které, bohužel, nebyly k jídlu, až k vymyšlení plánu, jak se macesů domoci, aniž by si jedna nebo druhá strana zadala. Povídka vyznívá jako autorův úsměv, co sice bylo, ale je již šťastně zažehnáno. Svým způsobem jde o obraz česko-židovských vztahů v malém. Vztahů, jejichž řešení se vrací k hledané cestě, k domluvě.

Posledním z trojice autorů je František Gellner. U něho je časový odstup ještě větší a navíc se zdá, že tento odstup jako by vypovídal mnohé i o Gellnerovi samém. Vyslovuje se totiž k Hilsneriádě v roce 1913, kdy kulturní svět vzrušila zpráva o Beilisově procesu v Rusku. Jistě však jej k tomuto tématu přivedlo i nové "žaluji", velký protest českých intelektuálů, který došel velkého ohlasu ve světě:

"Jménem slovanské humanity, v životním zájmu nespravedlivě pronásledovaných židů ruských protestujeme proti tomu, aby nejhroznější pověře dána byla opora autoritou státní, aby pro politickou agitaci z nenávisti plemenné a náboženské bylo znásilněno právo a obětován člověk nevinný."¹⁸⁾

Text vypracovali čeští židé a na 600 intelektuálů, kteří se k němu přidali, se zde distancovalo od svých dřívějších postojů.

Zdá se, že tyto skutečnosti jsou pro pochopení Gellnera důležité. V době protižidovských bouří reagoval na své židovství v básni Píseň dobrodruha.¹⁹⁾ První dvě sloky jsou neseny v Kapperově duchu. Předci opustili dávnou vlast, v nové je cicincem, obklopeným malostí. (Osmnáctiletý autor trpí pocity vyvrženosti.)

O patnáct let později se k této době vrací v povídce Přemysl Otakar II. a nevinná panna.²⁰⁾ V satirě se silnými autobiograficko-ironickými prvky probírá svůj život od nejútlejšího dětství. Jako chlapec touží po hrdinovi, ale židovské dějiny jsou nudné a vždy se opakují. Židé jsou ubožáci, kteří se neustále nechávají olupovat a vyvrážďovat. Jsou nehrdinští. Jak kontrastně působily dějiny české, plné reků, ochotných zápasit s celým světem. A i když podlehlí přesile, bylo to v hrdiněm boji. Takovým hrdinou byl Přemysl Otakar II. Až do okamžiku - kdy "holku podřezali, krev z ní vycucali, aby nesmrděli". A odvěta? Odnal to barvotisk Přemysla Otakara, který visel do té doby nad mladíkovým stolem. Vypravěč se potom odstěhuje do Vídně, ale útekem svůj problém nevyřeší. Stýkat se s Židy ho nebaví, táhne ho to ke krajanům, ale i sblížení s nimi je obtížné. Neustále mezi nimi leží nevinná panna. A tak svůj život propíjí. Na otázku, zda vidí také bílé myši, odpovídá: "Ne, ale jiná zvířata." Tato závěrečná věta, stejně jako celý text, však odkazuje k jinému, mnohem obecnějšímu otázce, k židovství jako problému, který by bylo možno označit za problém existenciální. Tolik Gellner, často neprávem označovaný za antisemitu.

Deset povídek, které spojuje jedno téma a českožidovství jejich autorů. Sedm povídek je útočných, satirických, smích se v nich stává zbraní proti lidské omezenosti a iracionálním vášním. Dvě povídky jsou opačného typu, v nich se smích stal smiřovatelem. I v tom je jeho obrovská síla. Neboť dokud se člověk směje, žije. Konečně poslední povídka povyšuje zpracování vnější skutečnosti na úroveň, kde se stává palčivou životní zkušeností. Transformuje humor popisu či satiru účelu až na přijetí tragikomična jako základu osobní existence.

Na závěr bych si dovolila ještě jednu poznámku. U mnoha židů se setkáváme s jedním výrazným rysem. Mají jakousi osobitou schopnost zlehčovat. Toto zlehčování věci neznevažuje, ale zpochybňuje, vnímá je s nadhledem, s mírným odstupem. Úsměv se stává jakousi omluvou za to, že se problémem zabývám. Vtip, humornost, vytváří odstup, který umožní vnímat vícevrstevnatost a nejednoznačnost skutečnosti. Když se Amos Oz snaží pochopit moderní hebrejskou literaturu, vypráví její příběh. Končí slovy: "Je to skutečně příběh plný vášní a rámusu. Člověk asi musí být idiot, aby se pokusil dostat z něho něco do článku, jako je tento."²¹⁾

Cítím se také tak.

- 1) E.Zola, Žaluji! Praha 1931, s.12-13.
- 2) Zola zemřel v r.1902, Dreyfus byl plně rehabilitován v r.1906.
- 3) Počet židů v Čechách a v Praze v letech 1869-1930, v: Kalendář českožidovský, r.56. Praha 1936, s.142.
- 4) Spolek českých akademiků židů.
- 5) Praha, České Budějovice, Plzeň.
- 6) T.G.Masaryk, Význam procesu polenského pro pověru rituální, v: E.Rychnovský, Masaryk a židovství. Praha 1931, s.239.
- 7) Kronawetter, Karais, Straucher, Zeller, Hannisch, Cinger, Steiner, Rieger, Resel, Schrammel, Vrátný, Hybeš, Berner, Verkauf, Kiesewetter, Daszynski, Jarosiewicz, Kozakiewicz.
- 8) Např. O.Guth, Kapitola o židovském humoru, v: Kalendář českožidovský, r.50, Praha 1930, s.195 an. - B.Loewenstein, Středověk dvacátého století. Praha 1970, s.138 n. - J.Martinec, Potkal Kohn Rabinoviče. Praha 1968, s.7 n. - K.Poláček, O humoru v životě a umění. Praha 1961, s. 103 n.
- 9) V.Rakous, Vojkovičtí a přespolní. Praha 1920, s.189-210.
- 10) V.Rakous (cit. v pozn.9), s.335-340.

- 11) Českožidovské listy, 1.2.1900, s.2-3.
- 12) Tamtéž, 16.10.1899, s.2-3.
- 13) Tamtéž, 15.2.1900, s.2-4.
- 14) Tamtéž, 14.4.1900, s.2-3.
- 15) Tamtéž, 1.12.1900, s.2-3.
- 16) V.Rakous, Vojkovičtí a přespólní III. Praha 1926, s.86-89.
- 17) M.Lederer, Za zrezivělými dráty. Praha 1924, s.199-205.
- 18) České slovo, 26.9.1913.
- 19) Spisy Františka Gellnera I., Básně. Praha 1926, s.11-12.
- 20) Spisy Františka Gellnera II., Povídky a satiry. Praha 1927, s.400-408.
- 21) Amos Oz, Izrael, v: Kritický sborník 1988, sv.3, s.1-10.